

de Opstand en Gouden Eeuw echter een bron van inspiratie voor student en docent; zelfs de dertiende keer leest men de tekst met bewondering en plezier door.

Nederlands verleden is een heel ander boek. Het is primair als leerboek voor het hoger onderwijs en pas secundair als leesboek voor een breder publiek bedoeld. Toch maakt het een hybridische indruk. Enerzijds neigt het naar een schoolse aanpak; anderzijds streeft het naar een volledigheid die meer bij een overzichtswerk past. Wat moet een student in vredesnaam met een vrij technische uiteenzetting over muziek? Het boek is overzichtelijk ingedeeld. Zowel voor de zestiende-eeuwse Nederlanden als voor de zeventiende- en de achttiende-eeuwse Republiek passeren de geografische, economische, sociale, godsdienstige, culturele, institutionele en politieke aspecten op evenwichtige wijze de revue, waarbij het recente onderzoek steeds is verwerkt. Toch maakt het boek een nogal traditionele indruk, zowel qua thematiek als qua benadering. De interesse voor actuele kwesties als de bevolkingsproblematiek, de dagelijkse leefwereld, de collectieve mentaliteit en de pers is marginaal, terwijl zij het enthousiasme van de beginnende student voor de studie kunnen vergroten. De affiniteit met het economisch-historisch onderzoek-nieuwe-stijl is minimaal; de ideeën van J. I. Israel worden echter ook impliciet afgewezen. De behandeling van de thema's is logisch qua opzet en onpersoonlijk qua toon, ofschoon bekende stokpaarden niet ontbreken. De hoofdstukken hebben niet een duidelijke these of strekking; wel keren sommige begrippen als kwadranten, exogene en endogene factoren en standen en klassen steeds terug. De tekst is meer feitelijk dan probleemgericht; studenten worden niet echt aan het denken gezet. Men mist een onderscheid tussen belangrijk en onbelangrijk en een toelichting met sprekende details; het zal studenten niet makkelijk vallen een goed uittreksel te maken. Het meest mist men dat wat een leerboek tot iets bijzonders maakt: de scherpte qua opbouw, indeling, oordeel en formulering. Vooral het politieke gedeelte, waarin de auteurs toch bij uitstek deskundig zijn, maakt een fletse, matte indruk. Het onpersoonlijk karakter van het boek, dat ook tot uiting komt in de onzichtbare overgang tussen de tekst van beide auteurs, houdt op bij de bibliografie. Terwijl de auteurs van hun eigen werk weinig over het hoofd zien worden de monumentale studies van de Wageningse school niet eens volledig vermeld en worden onmisbare overzichten als de *Maritieme Geschiedenis*, *Getemperde Vrijheid* en *Bavianen en slijkgeuzen* niet genoemd. Het oordeel is even vreemd. Rijp en groen worden achter elkaar opgesomd, zonder kwaliteitsverschil te signaleren. Kunnen de biografie van Maltby over Alva en die van Van der Essen over Parma in één adem worden genoemd? Kan het opstel van Van Deursen over Maurits 'van grote kwaliteit' en het levenswerk van Den Tex over Oldenbarnevelt slechts 'omvangrijk' heten? De bibliografie is een eerste leidraad voor onwetende studenten; objectiviteit en accuratesse zijn daarom vereist, zoals de schrijvers van *De Lage Landen* wel hebben betracht. Het is niet eenvoudig te voorspellen hoe de studenten dit vooral beschrijvende en feitelijke leerboek zullen ontvangen; de praktijk zal dat uitwijzen. Persoonlijk geef ik echter de voorkeur aan *De Lage Landen*.

Guido de Bruin

F. van der Pol, *De reformatie te Kampen in de zestiende eeuw* (Dissertatie Theologische Universiteit van de gereformeerde kerken in Nederland, Kampen 1990; Kampen: Kok, 1990, 494 blz., f75,-, ISBN 90 242 5268 7).

F. van der Pol beschrijft in zijn proefschrift de invoering van de Reformatie te Kampen. Hij baseert zich daarvoor op uitvoerig bronnenonderzoek. Het boek opent met een liefdevolle schildering van het kerkelijk leven in Kampen voor de Reformatie. Het tweede hoofdstuk geeft

aparte overzichtjes van algemeen reformatorische en specifiek doperse geluiden in de eerste helft van de zestiende eeuw. Vanaf hoofdstuk drie spitst de aandacht zich toe op de eerste aanzetten van reformatorische gemeentevorming binnen de stad. De ruime verspreiding van verboden literatuur, conventikels en het verzoek in 1566 vanuit de burgerij om een kerkgebouw voor erediensten volgens de Augsburgse confessie worden binnen deze vraagstelling beschreven. Telkens wordt nagegaan of hierbij al personen betrokken waren die later in de lidmatenlijsten van de gereformeerde kerk teruggevonden worden.

Hoofdstuk vier behandelt de wisselende krijgskansen van de jaren 1566-1578 en hun gevolgen voor protestanten en katholieken. Een apart hoofdstuk wordt gewijd aan de spannende jaren 1578-1580, toen binnen Kampen een religievrede gold. Deze vrede overleefde coup pogingen van zowel staats-gereformeerde als royalistisch-katholieke signatuur. De loyaliteitswisseling van Rennenberg in 1580 verschaftte uiteindelijk de gereformeerde kerk de positie van enig erkende publieke kerk. Daaraan is het zesde en laatste hoofdstuk gewijd.

Van der Pol laat zich door zijn materiaal meeslepen. Hij maakt, zowel in de tekst als in het uitgebreide notenapparaat, veelvuldig gebruik van citaten. Deze werkwijze dient de levendigheid, maar wordt op den duur wel eens wat teveel. De weergave van het bronnenmateriaal lijkt de plaats in te nemen van een betoog. De lezer ontmoet allerlei wetenswaardigs, maar een interpretatie biedt de auteur niet.

Het gedeelte over de middeleeuwen beslaat een vijfde van de tekst. In het vervolg wordt er nauwelijks op teruggegrepen, behalve dan om te vermelden dat aan een groot aantal zaken na 1580 een einde kwam. Dit leidt tot eigenaardige inconsequenties. Zo toont Van der Pol zich bezorgd om het gehalte van de voorreformatorische zielzorg vanwege de overwegend juridische scholing van de pastoors en onderpastoors en de geringe onderlegdheid van de vele altaristen. Hij vergelijkt echter niet het niveau van de gereformeerde predikanten met dat van de voorreformatorische clerus. Merkwaardig is ook de beoordeling van de kloosters. Volgens Van der Pol betekende hun opheffing niet het einde van een bloeiend kloosterleven, omdat er in 1580 (!) betrekkelijk weinig kloosterlingen waren. Het feit dat bijvoorbeeld het kleine kartuizerklooster een bibliotheek bezat die met karrevrachten afgevoerd moest worden, wijst wellicht toch op een zekere levendigheid.

De overwegende aandacht voor ontstaan en uitbouw van een gereformeerde gemeente in Kampen leidt ertoe dat alles wat hierover te vertellen valt wordt afgedrukt, maar dat de beweegredenen van stadsbestuur en niet-gereformeerden in het vage blijven. Dat levert een enigszins karikaturaal aandoende tegenstelling tussen katholieken en gereformeerden op — zonder dat de mogelijkheid van zoiets als een middengroep ook maar geopperd wordt — en ontleent het relaas van de gebeurtenissen veel van zijn dramatiek.

Bovendien lijkt de auteur van mening dat de gereformeerde kerk in Kampen de plaats bekleedde die haar volgens de verschillende kerkorden toekwam. De gegevens die hijzelf aandraagt loochenen dit ten enen male. Het stadsbestuur oefende bijvoorbeeld een vergaande controle uit op aanstelling en zittingsduur van de gereformeerde predikanten. Baudartius klaagde dat men hem in Kampen als een stadsalumnus behandelde. Het merendeel van de vóór 1600 benoemde predikanten (9 van de 14) hield het niet langer, en meestal veel korter, dan vijf jaar uit. Een lange zittingsduur was slechts beschoren aan de voormalig priester-rector Caspar Holstech (37 jaar) en aan twee in 1619 als remonstrant afgezette predikanten (beide 23 jaar), kennelijk meegaande lieden.

Kerkelijke voorschriften hebben ook bij de structurering van het boek een grotere rol gespeeld dan het voorhanden materiaal. Zowel de reformatie van de armenzorg als die van het onderwijs

krijgen een eigen paragraaf. De armenzorg valt onder het kopje 'uitbouw van het gereformeerde leven', het onderwijs niet. Voor deze plaatsing lijkt niet het relatieve belang van onderwijs of armenzorg voor de gereformeerde kerk bepalend geweest te zijn — het onderwijs leverde waarschijnlijk een grotere bijdrage aan de opbouw van de gemeente dan de armenzorg — maar het feit dat het diaconaat een kerkelijke bediening is en het onderwijs niet. Onderwijs werd daarom ondergebracht onder 'samenleven in een gereformeerde stad', een vergaarbak waarin ook stedelijke verordeningen en de opheffing van de kloosters een plaats vinden en pas als allerlaatste de houding tegenover rooms-katholieken, luthers en dopers.

In verband met de bloei van het genre stadsreformatie-geschiedenis is het vreemd dat verwijzingen naar moderne studies over andere steden geheel ontbreken. Vergelijking met andere plaatsen had de ontwikkeling in Kampen meer reliëf kunnen geven. Het boek levert nu op geen enkele wijze een bijdrage tot de wetenschappelijke discussie. Het is als een rijke, geordende kaartenbak, die de lezer zelf nog moet bewerken.

Betreuenswaardig is ook de samenstelling van het register. Het overgrote deel van de ingangen bestaat uit subhoofdjes onder het trefwoord Kampen. Het werkt erg verwarrend dat dit op de bladzijden 480-483 niet te zien is. Bovendien blijkt het onbetrouwbaar. De belijdenis-geschriften komen vaker voor dan alleen op pagina 265 en 369 (waar ze bovendien niet voorkomen) bijvoorbeeld op pagina 270, 308-311; gereformeerde predikanten vaker dan de aangegeven twaalf keer; het stadsbestuur komt zo vaak voor dat opname in een register zinloos is, een trefwoord katholieken ontbreekt daarentegen; op pagina 360 komen geen geestelijke goederen voor, etc. Ook dit komt de gebruikswaarde van het boek niet ten goede.

Joke Spaans

J. L. McGee, *Cornells Corneliszoon van Haarlem (1562-1638): patrons, friends and Dutch humanists* (Bibliotheca humanistica & reformatonca XLVIII; revised and edited version of material initially presented as a doctoral thesis to the department of Art History at Bryn Mawr College; Nieuwkoop: De Graaf, 1991, 502 blz., ISBN 90 6004 413 4).

Deze kunsthistorische dissertatie van een leerlinge van Bryn Mawr College is een goed voorbeeld hoe de kunstgeschiedenis zich op het ogenblik ontwikkelt. Steeds vaker worden daar de benadering van stijl en compositie in het werk van een kunstenaar en het geheel van zijn oeuvre in een historische context geplaatst waardoor de interpretatie aan diepte wint. Cornelis van Haarlem is voor zo'n werkwijze zeer geschikt omdat hij zich op een bepaald moment manifesteerde als Haarlemse maniërist en de vraag naar de culturele achtergronden van een dergelijke verandering van groot belang is. Het feit dat hij nooit naar Italië is gereisd maar wel een goede collega van Carel van Mander en Hendrick Goltzius was speelt daarbij een rol. De eerste wijdde bovendien in zijn *Schilder-boeck* een levensbeschrijving aan Cornelis van Haarlem. De 'moderne' kunsthistoricus, in casu McGee, probeert door archiefonderzoek en een vergelijking van contemporaine teksten na te gaan of er gegevens bestaan over contacten van de kunstenaar, waarnaast zijn opdrachtgevers met hun wensen en de ideeële bedoelingen die de veelal allegorische schilderijen willen uitdragen worden geanalyseerd. Deze laatste taak is — ook hier — de moeilijkste aangezien er zelden sluitende bewijsstukken op tafel kunnen worden gelegd en het vaak bij het constateren van parallellen in thematiek moet blijven. Bij dit alles gaat het in de eerste plaats om de periode vanaf 1583, uit welk jaar Cornelis' eerste schutterstuk (overigens niet zijn eerste schilderij) bekend is tot vlak na de eeuwwisseling, wanneer herhaling van thema's, gepaard aan verzwakking van compositie, optreedt. In de Republiek steeds meer